

ЕКЗИСТЕНЦІАЛНА ФІЛОСОФІЯ И ФЕНОМЕНОЛОГІЯ

ПОНЯТТЯ "ГЕНЕТИЧНОГО ОБРАЗУ" ТА ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОГО ПІДГРУНТЯ ФЕНОМЕНУ ІДЕНТИЧНОСТІ

К. Ю. Райда

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії зарубіжної філософії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди
constantin.raida664@gmail.com
ORCID 0000-0002-9813-8336

DOI: [https://doi.org/10.34017/1313-9703-2021-1\(17\)-2\(18\)-90-102](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2021-1(17)-2(18)-90-102)

Анотація

Константин Райда. Поняття "генетичен образ" и екзистенциалната основа на феномена на идентичността. В многобройните изследвания на идентичността, проведени в рамките на рационалистическата традиция, частично е загубено съответствието с първичните форми и съдържание на самия процес на възникването и формирането на това явление. Размислите за нейните прояви и конституционализации започват да приличат на "игра на стъклени перли", описана от Херман Хесе, а не на адекватно философско мислене. В статията се разглежда генетичния образ и екзистенциалната основа на идентичността като процеси на самоидентификацията и определянето на социалното значение на човешкото същество, където неговата екзистенциалност (психоемоционален комплекс) играе изключително важна роля. Вместо безплодно-логическото разкриване на тъждествеността като основна същност на изследваното явление, в този случай на преден план се появяват размислите за процесите на едновременното възпроизвеждане и наблюдение, които възникват и засягат всички нива на психичната и психоемоционалната дейност на индивида, с помощта на които той се опитва да оцени себе си от гледна точка на това как другите хора го възприемат и как неговото самопредставяне се различава от представите на другите хора за него. Когато човек има нужда да усети или да създаде връзка с една или друга човешка общност, той задължително трябва да се позовава на онези свои атрибути, които не го отделят от другите хора. И само в случай, когато такива атрибути, без да нарушават личното му достойнство, са част от това, което човек нарича "да бъдеш себе си", те могат да станат основа за формирането на неговата идентичност.

Ключови думи: идентичност, екзистенциална основа на идентичността, генетичен образ на идентичността

Анотація

Костянтин Райда. Поняття "генетичного образу" та екзистенціального підгрунтя феномену ідентичності. В численних дослідженнях ідентичності, що здійснюються в межах раціоналістичної традиції, почасти остаточно втрачається відповідність первинним формам та змісту самого процесу виникнення і формування цього феномену. А роздуми щодо її виявів та конституалізацій починають більше нагадувати гесівську "гру у бісер", аніж адекватне філософське мислення. В статті досліджується генетичний образ та екзистенціальне підгрунтя ідентичності у якості процесів самоідентифікації та визначення суспільної значимості людської істоти, де її екзистенціальність (психоемоційний комплекс) у всіх можливих перетурбаціях відіграє надзвичайно вагомую роль. Замість безплідно-логічного виявлення

тотожності як головної сутності досліджуваного феномену у даному випадку на авансцені розмірковувань з'являються і процеси одночасного відтворення, і процеси спостереження, які відбуваються й зачіпають усі рівні психічної та психоемоційної діяльності індивіда, за допомогою яких він намагається оцінити себе з огляду на те, як саме інші люди сприймають його у порівнянні зі своїм самоуявленням та уявленнями інших людей у межах значимої для них типології. Адже, коли людині треба конче відчувати, або ж створити зв'язок з тією або іншою людською спільнотою, вона з необхідністю повинна звертатися й до тих своїх атрибутів, які поділяє з іншими людьми. І лише у тому випадку, коли такі атрибути, не порушуючи її особистої гідності, складають й частину того, що людина називає "бути самим собою", вони можуть бути підставою для формування її ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, екзистенціальне підґрунтя ідентичності, генетичний образ ідентичності

Annotation

Constantine Raida. The concept of "genetic image" and the existential basis of the phenomenon of identity. In numerous studies of identity, carried out within the rationalist tradition, the conformity to the primary forms and content of the very process of origin and formation of this phenomenon is partially lost. And reflections on its manifestations and constitutionalizations are beginning to resemble Hess's "bead game" more than adequate philosophical thinking. The article examines the genetic image and existential basis of identity as processes of self-identification and determination of social significance of the human being, where its existentiality (psycho-emotional complex) in all possible disturbances plays an extremely important role. Instead of fruitless and logical identification of identity as the main essence of the studied phenomenon in this case, the processes of simultaneous reproduction and observation processes appear on the forefront of reflections, which occur and affect all levels of mental and psychoemotional activity of the individual, on how other people perceive it in comparison with their self-imagination and other people's ideas within the typology that is important to them. After all, when a person really needs to feel, or to establish a connection with one or another human community, he must necessarily turn to those attributes that he shares with other people. And only in the case when such attributes, without violating his personal dignity, are part of what a person calls "being himself", they can be the basis for the formation of his identity.

Keywords: identity, existential basis of identity, genetic image of identity

Актуальність теми дослідження. Проблема ідентичності, яка ще до недавнього часу була переважно предметом психологічного дискурсу, останніми десятиліттями вочевидь перетворилась й на наскрізну тему філософського аналізу. На початку ХХІ ст. навіть почали стверджувати, що проблема ідентичності є "центральною проблемою соціальної філософії", метою якої є "надання цілісної і достовірної картини життя світу людей" (Хамнаева, 2007, с. 183).

В умовах суспільних трансформацій, як проголосила ця дослідниця, проблема ідентичності є постановкою питання про те, "що являє собою людина і суспільство в сучасному світі", а "вивчення ролі та значення ідентичності є ключем до розуміння світу" (Хамнаева, 2007, с. 3). Саме цією обставиною дослідниця пояснювала й те різноманіття, а почасти й суперечливість, якими, на її думку, й почали відрізнятися спроби осмислення феномену ідентичності в системі світоглядних установок та новітніх соціокультурних змін.

Дискусії щодо цієї проблеми дійсно ведуться сьогодні у різноманітних площинах гуманітарних та суспільних наук, а методологія її дослідження все більше й більше набуває

міждисциплінарного характеру. І навіть неоднозначне розуміння феномену ідентичності, на думку Г. Хамнаєвої, слід пов'язати з різноманітними існуючими філософськими, психологічними, культурологічними методологічними та концептуальними підходами до його вивчення.

Методологічні і теоретичні проблеми дослідження. Загалом, феномен ідентичності, так само, як і поняття ідентичності, безумовно, мають і своє особливе коріння, і певну логіку свого розвитку, й відповідну специфіку свого "функціонування". У зв'язку з цим, дослідники цього феномену й відзначають, що, наприклад, до ХХ століття поняття ідентичності в основному було пов'язане з онтологією, "з певними якостями самого буття", і до певної міри виступало певним "мірилом визначення цілісності цього буття", але з початком ХХ століття почало набувати й іншого змісту. Останніми десятиліттями, артикульоване як поняття, що відображує, насамперед, проблеми соціального життя індивідів, колективів, груп та прошарків, культури і суспільства загалом, поняття ідентичності починає розглядатися як складне багатовимірне утворення, яке є важливим предметом соціально-гуманітарного вивчення і піддається різним інтерпретаціям в залежності від методологічних особливостей його дослідження.

Подібної позиції дотримуються й українські дослідники. "Найважливішим висновком, що випливає з проведеного дослідження, – як підсумовував свою дисертацію В. Верлока (2006, с. 17), – є те, що поняття особистісної ідентичності є однією з основних проблемних точок сучасної етики та практичної філософії. Без врахування цього поняття неможливо сформувати повне й реалістичне уявлення про особистість в її етичному вимірі та дати оцінку її діяльності у тих чи інших конкретних життєвих ситуаціях. На рівні етичного знання воно є концептуальною основою для пізнання етичних проявів особистості". Українські філософи тепер вже говорять про ідентичність не тільки в контексті "описового формулювання загальних принципів просвітницького бачення Європи..., Кантової просвітницької ідеї вічного миру або ж відсилання до "Віденських лекцій" та "Кризи європейських наук" Е. Гуссерля", але й як про "сьогоднішнє відчуття українців", "трансформоване в соціально-політичну ідею" (Бистрицький, 2017), як певний взірець українського "власного партикулярного досвіду ідентичності та наявних спроб його раціоналізації" (Бистрицький, 2017).

У цьому ракурсі дискусії ми фіксуємо й площину екзистенціальних (психоемоційних) вимірів досліджуваного феномену, й, можливо, у перспективі – площину духовної діяльності індивідів, які у даному випадку, на нашу думку, є надвичайно важливими для вірного та адекватного розуміння самого предмету дослідження. Адже феномен ідентичності, як ми й спробуємо це продемонструвати надалі, є абсолютно подібним, наприклад, до феномену свободи; зміст поняття, яке його відтворює, є також пов'язаним й формується у двох почасти абсолютно незвідних площинах: матеріальному світі, площині соціальних відносин, та світі духовному й психоемоційному, у світі людських переживань та відчуттів, у світі індивідуального сприйняття зовнішньої реальності індивідом та його самовідчування, самосприйняття й самооцінювання того, чим саме є його "Я" у зовнішній реальності і суспільстві.

Не випадково й згаданий вище В. Верлока у своїй дисертаційній праці "Ідентичність особистості: етико-філософський аналіз" (2006) у якості дослідницької гіпотези запропонував формулювання та обґрунтування важливості феномену самозасвідчення індивідом особистої ідентичності, виходячи з розуміння сутності особистості як самочинного буття; а також спробував уточнити поняття особистої ідентичності в аспекті взаємодії усталених культурних зразків (ролей), та рівня й шляхів їх засвоєння індивідом.

Щодо методологічного підходу дослідження. Безумовно, що такий підхід є більш продуктивним, аніж традиційне суто логічне абстрактне теоретизування на тему ідентичності, яке останнім часом буквально заповонило сторінки багатьох європейських філософських та культурологічних видань. Цей підхід (підхід, пов'язаний з урахуванням усвідомлення реальних процесів формування та функціонування процесів ідентифікації та самоідентифікації, ураху-

ванням специфіки площин, які виступають підґрунтям формування змісту та сенсу поняття ідентичності) міг би і справді допомогти нам представити, чому ж саме виникають "клопоти у зв'язку з проблемами осмислення феномену ідентичності", на яких у свій час наголошували і В. Декомб, і Ю. Габермас, і інші європейські мислителі, фіксуючи постмодерністське обертання змісту самої дискусії з цього приводу. Мета дослідження. З огляду на це, ми й пропонуємо звернутися до екзистенціального способу розуміння та інтерпретації відтворення проблем ідентичності, які у часовому історичному вимірі неначе передували її постмодерністським варіантам. Екзистенціальні (психоемоційні та морально-духовні) аспекти відтворення досліджуваної проблеми наше глибоке переконання, допоможуть сформувати уявлення й про необхідність антропо-екзистенціальної цілісності філософського мислення на онтологічному рівні (у нашому випадку – побачити укоріненість феномену ідентичності у "реальності субстантивної волі як чогось раціонального в собі і для себе", або ж представити її у якості "універсальної суб'єктивності, поза якою є неможливою й будь-яка національна ідентифікація...").

Виклад матеріалу. Спочатку давайте спробуємо окреслити ще декілька важливих аспектів, які стосуються предмету нашого дослідження: по-перше, те, чим саме є ідентичність, по-друге, чим саме викликана актуалізація цього поняття у сучасних філософських дискурсах, і, по-третє, чому саме виникають методологічні проблеми в дослідженні цього феномену та цього поняття.

Відповіді на ці запитання, зрештою, й дозволять нам зрозуміти те місце, яке займають тексти і теоретичні позиції постекзистенціалістських та постмодерністських мислителів в традиції дослідження й пояснення феномену і поняття ідентичності у наш час.

Ідентичність (пізньолат. "Identitas" – тотожність, похідне від "idem" або "eadem" - "той же самий») в загальному сенсі традиційно визначається за допомогою таких понять як "тотожність", "подібність", "однаковість".

У одному з випусків вітчизняного академічного філософського словника при визначенні і поясненні цього поняття, системи класифікації різновидів ідентичності та сутності самого феномену, на нашу думку, у свій час був застосований дуже дивний підхід, у якому було змішано й онтологічні, й антропологічні, й логічні, й методологічні площини. "ІДЕНТИЧНІСТЬ, ідентифікація (від латинського Identicus – тотожний; facio – роблю), – читаємо у цьому словнику, це – термін, що у повсякденному, науковому та філософському мовленні означає те саме; дію встановлення ідентичності називають ідентифікацією. Існує багато різновидів ідентифікації, класифікація яких здійснюється на підставі того, що ми ідентифікуємо, або, як ми ідентифікуємо. Досить часто доводиться мати справу з ідентифікацією поодиноких явищ, які у філософії прийнято позначати словом "індивіди" (партикулярії). Спосіб ідентифікації індивідів значною мірою залежить від того, з якими різновидами індивідів ми маємо справу. Якщо їх класифікувати за ознакою "сталість – мінливість", то маємо поділ: а) сталі утворення, або сталості; б) події; в) процеси. До сталостей належать індивіди з більш-менш чіткими просторовими межами, які можуть мати відповідну структуру або перебувати у деякому стані. Сталими ми їх вважаємо тому, що нехтуємо тими змінами, які в них відбуваються у межах деякого часового відрізка: ці зміни не виходять поза допустимі межі, визначені у вибраному нами критерії ідентичності. Спосіб ідентифікації індивідів залежить також від їх поділу на види буття – тобто від прийнятої онтологічної концепції, на основі якої ми класифікуємо об'єкти (див. Онтологія)" (Лісовий, <https://studfiles.net/preview/5129867/page:35/> 28.04.2018).

У філософії, – як пояснює далі дослідник, – способи ідентифікації пов'язані з онтологічними та методологічними концепціями (серед останніх ним називаються "концептуалізм" та "операціоналізм").

Що ж можна зрозуміти з такого варіанту визначення змісту поняття та феномену

ідентичності? Відповідь, на нашу думку, є очевидною...

Однією з передпозицій у методологічно вірному дослідженні ідентичності, на нашу думку, є необхідність розмежування інтерпретації сутності самого феномену та змісту його поняття у різних системах соціогуманітарного знання. І якщо ж ми беремося визначити "ідентичність" як поняття у певній системі знання, то будемо зобов'язані зважати і на те, що загалом історично сформувалися декілька дисциплінарно суттєво відмінних один від іншого підходів його розуміння: насамперед, розуміння в науці логіки, розуміння у філософії та розуміння у соціогуманітарних науках, таких як психологія, соціологія, антропологія тощо.

У логіці, починаючи від Фреге та Рассела, склалася відома традиція вживати термін "Ідентифікація" в контексті аналізу позначення (іменування), у співвідношенні ім'я і об'єкту (в різних варіантах: денотат, десигнат, предметне значення, референт), які вибудовуються за принципами однозначності (ім'я позначає тільки один предмет), предметності (ім'я презентує предмет), взаємозамінності (двох імен, що позначають один і той же предмет). При цьому розрізняють одиничні, загальні і порожні імена, які можуть бути конкретними або абстрактними, і контексти їхнього введення - екстенціональності (які передбачають рівність обсягів понять) і інтенціональності (що вимагають додатково ще і ідентифікацію смислів-змістів понять). "У більш широкому контексті поняття "I.", - читаємо у ще одному філософському словнику, - вживається при дослідженні знакових виразів в аспекті встановлення їх рівності (відносини типу рівності, відносини еквівалентності), що вимагає їхньої відповідності умовам (аксіомам) рефлексивності (рівності предмета самому собі), симетричності і транзитивності. Відносини цього типу припускають, що все, що можна висловити мовою відповідної теорії про одне із знакових виразів, можна висловити і про інше, і навпаки (і при цьому отримати істинні висловлювання). Тим самим побудовані в різний спосіб знакові вирази можуть замінити один одного в різних контекстах вживання (а самі бути позначені як рівнооб'ємні, рівносильні, рівнозначні, еквівалентні, ідентичні) (Абушенко, 1998, <http://ponjatija.ru/node/7322>).

Граничний випадок рівності, коли збігаються не тільки родові, але й видові індивідуальні властивості предметів, як це зазначає В. Л. Абушенко, є сутнісно тотожністю (інакше: тотожність суть рівність при всіх значеннях змінних або параметрів). Розрізнення при цьому носить чисто умовно-нумерологічний характер. Встановлення відносин рівності передбачає виявлення подібності (вже який передбачає виконання умов рефлексивності, симетричності, транзитивності), тобто наявності хоча б однієї загальної ознаки у предметів, що вивчаються, з подальшим аналізом їхніх властивостей (тобто характеристик, що дозволяють відрізнити або ототожнювати речі і явища) і відмінностей (тобто ознак, присутніх у одних і відсутніх у інших порівнюваних об'єктів). Встановлення тотожності вимагає визнання І. об'єктів (відволікання як від того, що немає тотожності незалежно від, - яке завжди "всередині" тотожності, - так і від того, що "всередині" відмінності також є тотожність, - інакше всі об'єкти перетворилися б у один і той же предмет) в будь-яких загальних властивостях і відносинах, тобто визнання їх непомітності. Таким чином, І. в логічному ракурсі розгляду нерозривно пов'язана з поняттям тотожності і передбачає не тільки операції абстракції ототожнення, але й абстракції непомітності ("тотожність по непомітності" в процедурах дозвільних здібностей "спостерігача", що зберігає певну ступінь невизначеності актів І. в межах заданої - або можливої - точності спостереження).

Зважаючи на сутність такого визначення ідентичності, визначення у суто логічному вимірі, відзначимо, що він є чисто "зовнішнім" по відношенню до внутрішнього світу особи виміром, який існує абстрактно в системі логічних категорій і не передбачає можливості зведення до конкретики буттєвого рівня.

В історії філософії і філософії загалом також виразно простежується модель розуміння та інтерпретації поняття ідентичності через поняття тотожності, яка здійснюється в проєкті

невідокремлюваності певних явищ одного від іншого на підставі співпадіння відповідних характеристик й надання поняттю тотожності більш фундаментального значення, аніж поняттю відмінності.

У цьому зв'язку зазначають й те, що трансценденталізм (і, зокрема, "філософія тотожності" Шелінга), як і уся класична німецька філософія, культивувала подібну тотожність у якості самототожності структур "чистого" мислення, у якості "безпосередньо наданої і самоочевидної в безпосередності пізнавальної свідомості" (Абушенко, 1998, <http://ponjatija.ru/node/7322>).

На подолання цієї логіко-онтологічної позиції (або ж на вирішення проблем, пов'язаних з цією позицією), до речі, й була спрямована у своєму розвитку не тільки уся посткласична філософія¹, але й так званий постмодернізм, починаючи з "філософії Іншого" Е. Левінаса, побудованій на критиці "філософії тотожності"².

Загалом, і адепти Постмодерну, й створювачі постекзистенціалістського мислення у своїх інтерпретаціях феномену ідентичності кожен по-своєму виходили й своєрідно "вписувалися" в означену історико-філософську традицію. Однак, й класичний, й посткласичний період у розвитку уявлень про ідентичність і в логіці, і, особливо, у філософії залишились практично "нікчемним" й "згаяним" часом для тих, хто намагався розібратися не тільки у способах та методології осмислення самого феномена та представлення його в свідомості або тій чи іншій системі знання, але й пробував дійти до його сутності, й спуститися при цьому на буттєво-екзистенційний рівень. Розібратися не тільки у тому, чим є поняття ідентичності в системі розвитку чисто логічних, або філософсько-світоглядних категорій, але і у тому, як саме ідентичність співвідноситься з реальною екзистенцією індивіда, чим вона є у його реальному існуванні.

І з огляду на це, виконуючи свою функцію створювача наукоподібного знання, логічне, філософське й абстрактне мислення, відірване від свого коріння, від психоемоційного підґрунтя й духовного життя конкретного індивіда, внаслідок культивування наукоподібної методології багато в чому так й залишилося своєрідним способом логічної еквилібристики, "грою в бісер", яка здебільшого лише заплутувала реальні обставини і тренди розвитку процесів самоідентифікації, самореалізації та становлення особистості індивідів в сучасну епоху.

І якщо у традиційній дослідницькій літературі й мовилось про екзистенціальне коріння феномену ідентичності, то робилося це або в контексті звернення до фрейдизму (в інтерпретації ідентичності як найбільш раннього типу емоційної прив'язаності однієї людини до іншої – наприклад, дитини до матері), й вказувалося при цьому на зв'язок цієї інтерпретації з позасвідомим, а не реальним виміром дійсності, або ж в контексті психологічних досліджень У. Джемса з його ідеєю щодо подвійної природи людського "Я".

У. Джемс дійсно спробував у вимірах ідентичності вималювати певну структуру

---

¹ Зазвичай, сюди відносять й намагання М. Гайдеггера повернутися до елейців й таким способом визначити ідентичність у якості всезагальності буття (довести, що кожне суще є тотожним самому собі й тією мірою, якою воно є таким – будь-якому іншому всущому), і за допомогою такої інтерпретації вивести тотожність із історично усталеного взаємозв'язку з відмінністю; і "негативну діалектику" Т. Адорно, яку він намагався протиставити "філософії тотожності", й філософію Ортеги-і-Гассета, у якій він підкреслював, що німецька трансцендентально-критична філософія розуміла активність духу у якості однієї й тієї ж самої, фіксованої й запрограмованої онтологічної непорушності; й намагання Е. Гуссерля за допомогою трансцендентальної редукції "вийти" на самототожну "чисту" свідомість тощо.

² До трендів вирішення проблеми тотожності в філософії належать й намагання "реабілітації" відмінності (difference), а згодом й надання йому статусу домінантності над тотожністю в концепціях Ж. Дельоза, Ж. Дерріди тощо.

людського "Я", яка б містила в собі (поєднувала) виміри внутрішнього світу (психоемоційні та духовні чинники) та світу зовнішнього (матеріальні та соціальні чинники). І в принципі був правий, оскільки, наприклад, особистісна духовність (духовне життя особи) є не завжди співмірним з її соціальним буттям, а разом вони зазвичай "відіграють різні ролі" у суспільному визнанні і самовизначенні особи. Так само, як, наприклад, й оцінювання можливо унікальних фізичних даних людини у якості соціальної характеристики її особистості може абсолютно не співпадати із загальною оцінкою соціальної значущості її буття.

Коли ми говоримо про ідентичність як про поняття, яке відтворює процес особистісної ідентифікації і поза яким людська істота взагалі не може бути сформована як особистість, то маємо, перш за все, враховувати специфіку відбування цього процесу у площині духовної та психоемоційної діяльності індивіда. Саме тут завдяки самоідентифікації й формується його самосвідомість на підставі відчуття й відчування тотожності власному самоуявленню, уявленню про себе самого, і порівнюванню себе з іншими об'єктами зовнішнього світу (ідентифікацією себе у якості певного об'єкту серед інших об'єктів/суб'єктів зовнішнього світу) або соціальної реальності, соціальної групи, нації, державних утворень тощо.

У У. Джемса з'явилася й ідея про те, що "тотожність" (ідентичність) особистості це загалом не якась постійна, абсолютна, метафізична єдність чи характеристика, а змінний і постійно змінюваний процес. Наголос вченого на вагомості внутрішніх психоемоційних та духовних факторів й виявився у описах відчуття ідентичності як вияву характеру людини, характеру, який й виявляється у відповідних інтелектуальних і моральних станах, у відчуттях піднесення або ж занепаду власної активності та життєвої снаги.

Про це тепер мовиться і в українській науковій літературі. "Ідентичність, – доводить В. Е. Верлока, – це процес, а не стала величина, предметність, справа конкретна, а не загальна, індивідуальна у своєму генетичному образі" (Верлока, 2006).

Важливо враховувати, як стверджує далі цей дослідник, що сутнісним механізмом уреальнення особистісної ідентичності є її самозасвідчення у певних конкретних проявах. Й саме по собі самозасвідчення є амбівалентним в тому сенсі, що, з одного боку, воно не може бути остаточно завершеним, чимось раз і назавжди здійсненим. "Особистість, – на його переконання, – завжди існує в умовах недостатнього рівня самозасвідчення, а відтак відчуває потребу у тому, щоб раз у раз проявляти себе у нових вчинках. З іншого боку, попри неможливість остаточного й повного самозасвідчення, особистість не може зректися спроб його здійснення, адже це означало б унеможливлення її самосприйняття, а також вбачання й оцінки шляхів практичної діяльності" (Верлока, 2006). Відмова від вимоги ідентичності, на думку В. Декомба, взагалі означала б відмову індивіда від самого себе (Декомб, 2013, с. 82).

Акцентуємо нашу увагу й на понятті "генетичного образу" ідентичності, який вживає В. Е. Верлока. Розрізнення "первинного" рівня процесів ідентифікації, або ідентифікації у її "генетичному образі", має надзвичайно вагоме значення для нашого аналізу.

У даному випадку проблема полягає у тому, що ідентичність, як відтворення "первинного" процесу ідентифікації, є не просто вимірюванням співпадіння людської особистості з... чимось, або кимось, але й певним показником у процесі її самореалізації, у становленні індивідуальності її особи... Ідентифікація, ототожнення не тільки надають можливість людині вважати себе чимось якісно визначеним... вони є і "перенесенням властивостей зовнішнього світу у її внутрішній світ, її індивідуальне існування як ознаку власної індивідуальності...".

У своїй сутності ідентифікація та самоідентифікація – це процес постійної взаємодії двох сфер в свідомості та підсвідомості людської істоти, взаємодії реального й матеріального з можливо поза реальним й духовним, взаємодії світу зовнішнього зі світом внутрішнім. Ідентичність, або відсутність останньої й виникає внаслідок певного співставлення внутрішнього "Я" людської істоти зі світом зовнішнім з його соціальними нормами та цінностями, які у певно-

му сенсі можуть навіть нівелювати й людську гідність. Особистісне відчуття гідності вимагає суспільного визнання (і у давній філософії та частина душі, яка пристрасно прагнула визнання та поваги до людської гідності й було унаочнене поняттям *тимосу*³), адже лише особистісного усвідомлення власної гідності іще недостатньо для власної ідентичності, особливо у тому випадку, коли суспільство, або, принаймні, оточення принижує, або просто ігнорує людину. Самоповага останньої й виникає внаслідок поваги до неї інших людей, а прагнення, або ж вимога поважати себе так само, як поважають й інших й отримало назву ізотимії.

"Первинний" процес ідентифікації, або ж ідентифікації у її "генетичному образі" передбачає як процес одночасного відображення, так і процес спостереження, які відбуваються й зачіпають усі рівні психічної та психоемоційної діяльності індивіда. За допомогою цих процесів індивід й оцінює себе з огляду на те, як саме інші люди оцінюють його у порівнянні із своїми власними уявленнями та уявленнями інших людей у межах значимої для них типології. Такі порівняння й оцінювання можуть відбуватися й напівсвідомо, або ж, навіть, й підсвідомо за виключенням тих випадків, коли зовнішні обставини екзистенції призводять до посилення необхідності свідомо відчутти свою приналежність до "певного класу, спільноти, суспільства, держави... тощо".

Згодом, коли людині треба киче відчутти, або ж створити зв'язок з тією або іншою людською спільнотою, вона з необхідністю повинна звертатися й до тих своїх атрибутів, які поділяє з іншими людьми. І лише у тому випадку, коли такі атрибути, не порушуючи її особистої гідності, складають й частину того, що людина називає "бути самим собою", вони можуть бути підставою для формування її ідентичності.

Утім, постійне (вторинне) підтвердження ідентичності індивіда з певним прошарком, або групою людей може вже й не мати ознак її "генетичного образу". Вона може вже відбуватися й лише у площині усвідомлених логічних характеристик. Таке "вторинне" підтвердження ідентичності, хоча до певної міри й може бути шляхом подальшого становлення (а, швидше, розвитку) людської особистості, в реальності вже може й відображати її "духовну навігацію", коли людська істота з необхідністю повинна звертатися і до сенсу власного існування, й до феномену перетворення власної сутності.

Первинний рівень ідентифікації людини (її "генетичний образ") було свого часу пречудово відтворено у так званій епігенетичній моделі Е. Еріксона. Формування індивідуальної ідентичності розглядалося тут у вигляді постійного процесу, що відбувається протягом восьми періодів розвитку людської особистості, починаючи із того часу, коли ще немовля долає психологічну кризу, що відбувається між довірою та недовірою до зовнішнього світу (оточуючих його людей). Важливим у цій концепції ми й виокремимо ставлення автора до психоемоційної сфери життєдіяльності людської істоти (її екзистенціальності), та до її ролі та значення в процесі формування ідентичності. І сором, як контроль та обмеження привілеїв, і прав, і обов'язків у ранньому дитинстві, й дилема між ініціативністю та провинною у дошкільнят, й підлітковий період, з набуванням уміння ставити перед собою та вирішувати певні завдання, де у підлітка й виникає загроза потрапити під вплив алієнації, під вплив почуття неповноцінності аналізувалися Е. Еріксоном у якості домінуючих складових процесу становлення особистості, формування її цілісності та ідентичності.

Згідно з концепцією Е. Еріксона, саме з дитинства у людини починають формуватися

---

³ У діалогах Сократа тимос й інтерпретувався у якості третьої, незалежної від прагнення та розуму, частини людської душі, яка й унаочнювала вмістилище "гідних суджень", тобто, була тією частиною душі, яка у випадку визнання гідності людини її оточенням, продукувала почуття гордості, а у зворотньому випадку – сором, або ж обурення. Таким чином, ми бачимо те, що процеси ідентифікації та самоідентифікації є, водночас, і процесами формування того чи іншого історично типового комплексу екзистенціальності людської істоти.

або від'ємні, або ж позитивні уявлення, прототипи, що трансформуються або у позитивні, або у негативні сталі самозрозумілості. А ототожнення, або ж самоідентифікація себе із чимось на підставі певного типу таких самозрозумілостей й формує той чи інший тип ідентичності людини.

У підлітковому віці людська істота, згідно з концепцією Е. Еріксона, відчайдушно шукає спадкоємність і самототожність, вона стурбована своїм майбутнім й тим, яку саме соціальну роль вона зможе виконувати, а процес її самоідентифікації продовжує формувати її само-уявлення.

Е. Еріксон справедливо виокремив різні вікові типи самоідентифікації людської істоти, вбачаючи підставою змін самоідентифікації різноманітність екзистенціальних (психоемоційних) підстав, які й формують ті чи інші вікові психологічні кризи в житті людини: конфлікт поміж інтимністю та ізоляцією у віці між двадцятьма та двадцятьма п'ятьма роками, поміж продуктивністю та інертністю в період середнього віку, его-інтеграцією та відчаєм – у зрілому віці тощо. Характер й результати подолання психологічних криз на кожному етапі становлення особистості до певної міри зумовлюють й визначають процес формування її цілісності, тобто ідентичності, яке неначе зростає, або ж "вирощується" в людській істоті. Чи навпаки, зменшується, "зникає", що зрештою, може спричинити й деструкції її внутрішнього світу, ментальності та самосвідомості.

Згодом, остання площина й стала предметом дослідження у так званій екзистенціальній психології – у текстах її представників, яких було віднесено до постекзистенціалістських культурологічних синтезів різних гуманітарних наук з філософією класичного екзистенціалізму (Омелаєнко, 2008, 18 с.).

Утім, саме Е. Еріксон у свій час привідкрив сутність, коріння процесу ідентифікації у його "генетичному образі", й посприям усвідомленню змісту поняття ідентичності, яке цей процес й відтворювало у системі гуманітарного знання.

Після його досліджень стало зрозумілим й те, що ідентичність, відтворена у понятті – це не тільки феномен науковоподібного мислення, що насправді ми маємо справу, насамперед, з психоемоційним чинником загального процесу самоактуалізації людської особистості, що цей феномен не можна розглядати статично й незмінно, що процес його відбування залежить від багатьох факторів та їхньої взаємодії, що він відбувається у найрізноманітніших площинах реальності, й зачіпає напрочуд кореневе, стрижневе у людському "Я". Тому і В. Декомб, мабуть, є не зовсім правий, коли стверджує, що поняття "ідентичності не має ніякого зв'язку з моральною психологією індивіда" (Декомб, 2013, с. 89). Напроти. Шлях становлення особистості, який ніколи не відбувається поза процесом ідентифікації й самоідентифікації, є і шляхом створення суб'єктивної психічної, ментальної, інтелектуальної і духовної реальності, в основі якої й знаходяться процеси сприйняття, відчуження, інтерпретації, розуміння та осмислення життєвого та соціокультурного досвіду.

Дослідники цих процесів й стверджують, що процеси розуміння та інтерпретації, за допомогою яких людина усвідомлює, впорядковує та організує власний досвід, впливають на внутрішню особистісну узгодженість, забезпечуючи тим самим безперервне відчуття ідентичності. Завдяки цим процесам людина й утворює стабільні когнітивні структури, які й покладаються в основу її ідентичності.

За Еріксоном, наприклад, особистісна ідентичність – це, насамперед, переживання індивідом себе як цілого, "неперервна внутрішня рівність із собою", "неперервність самопереживання індивіда". Інша справа, що осягнення специфіки та особливостей психоемоційної площини процесу самоідентифікації ускладнюється тим, що сам цей процес локалізується не тільки в конкретній людській істоті, він неначе пов'язує її із світом зовнішньої реальності, із світом культури та суспільних відносин.

Наприклад, ідентичність, породжена у психоемоційному світі особистості та обставинах її родинного життя, зрештою, спроможна створити психоемоційну рівновагу у її самовідчутті й самосвідомості лише у тому випадку, коли вона "успішно оселиться" у "родовому маєтку" культурної ідентичності, тобто, коли індивід відчує себе "своїм" у приналежності до певного культурного, мовного середовища, наприклад, тієї соціальної групи, спільноти, держави і нації, і народності, а, зрештою, й природного середовища, у якому він народився. "Самозасвідчення, – як зазначає Е. Верлока, – здійснюється у тих чи інших конкретних формах, що їх особистість знаходить у навколишньому світі, в актуальній для неї культурі. Ці форми, як об'єктивно дані, також мають амбівалентний характер, тобто, з одного боку, дійсно надають певний набір шляхів самозасвідчення, а відтак й самореалізації особистості, а з іншого боку, й обмежують коло цих можливостей. Особистість і культура знаходяться в постійній взаємодії, в стані нестійкої рівноваги, яка може набувати різних форм, від творчого співробітництва до відвертої ворожнечі. Особистість в процесі свого самозасвідчення може як створювати, так і руйнувати культуру. І навпаки, культура, як система усталених форм прояву, може як розкривати внутрішній потенціал особистості, так і блокувати, ба навіть і знищувати особистість" (Верлока, 2006).

Таким чином, сучасна людина, для того, щоб зберегти себе, власну ідентичність, має постійно звертатися до свого власного життєвого досвіду, трансформуючи його відповідно до змінюваних соціокультурних обставин і за необхідності відтворювати його у вигляді "власної життєвої історії" або ж в іншому дискурсивному форматі. А самореалізація і самоконститування особистості й відбувається, й нерозривно пов'язане з відповідною мовою та культурою. Культура, власне, й задає простір можливих для самовираження сенсів та базових культурних сценаріїв її екзистенції, у той час як мова – послідовність та форми їх вираження. При цьому людина, і це доволі суттєве уточнення, спроможна не тільки пасивно асимілювати вже наявний зміст культурного простору, у якому й відбувається формування її особистості, але й активно формувати свій досвід в наявній й доступній для неї культурі⁴.

І екзистенціальність (психоемоційний комплекс) людської істоти відіграє у всіх можливих перетурбаціях ідентичності надзвичайно вагомий роль. Людині не достатньо "знати", ким вона є. Таке знання повинно базуватися й бути "підкріплене" відчуттям. А цей стан "підкріплення", у свою чергу, повинен належним чином й надалі (позитивно) "переживатися" людиною. Безумовно, що й те, що "виникає", й формується за допомогою почуттів, і наче "надбудовується" над ними в структурі особистості, – й мотивація, й цінності, й цілі, й переконання індивіда також є невід'ємними елементами процесу формування ідентичності. Саме вони визначають той шлях, яким прямує, або обирає людина у подоланні психологічних криз для досягнення цілісності свого "Я".

Проте, як ми бачили, історія відтворення і розуміння процесів ідентифікації і поняття ідентичності має свою специфіку. В науці логіки та раціоналістичній традиції філософського мислення "генетичний образ" ідентичності, його первинність неначе випаровуються, оскільки вони є несуттєвими для тих параметрів, у яких відбувається "логічний аналіз". Ось чому, коли процес ідентифікації, або ж самоідентифікації особи "трансформується" у мисленевий процес його відтворення в понятті, і відображається у спорідненому понятті ідентичності індивіда, у теоретичній свідомості виникає парадокс подібний до протиріччя, відтвореного в апоріях Зенона. Протиріччя, пов'язаного з неможливістю за допомогою логіки беззастережно і адекватно представити в понятті реальні процеси.

---

⁴ У цьому випадку зрозумілою є й сентенція М. Фуко, який визначав сучасною людиною ту особистість, яка, по-перше, критично ставиться до усього, що вона робить, до того, як вона мислить і відчуває, і яка постійно себе відтворює, конститує, аналізує та з'ясовує власні межі... (Фуко, 1994, с. 333).

Коли ми остаточно відкидаємо, або ж не враховуємо площину екзистенціальності в індивідуальному існуванні, або ж екзистенціальний вимір буття у його екзистенційній конституалізації, то роздуми про самоідентифікацію, про ідентичність і починають нагадувати щось недоречне, "логічно спотворене", подібне, наприклад, до інтерпретацій В. Декомба, який свого часу у працях Руссо виокремлював лише "два концепти існування: концепт існування в "констатувальному розумінні" і концепт існування в моральному, або нормативному розумінні" (Декомб, 2013, с. 86).

"Конститувальне розуміння" у цьому випадку є суто логічним виміром, нормативне ж припускає визначення й за інтенсивністю, й за ціннісністю. У своїй концепції В. Декомб й намагався у цей останній вимір привнести певну градацію, що є масштабом можливих інтенсивностей відчуження життя, масштабом цінностей, пов'язаних з особистісним існуванням і задоволенням, яке суб'єкт може від цього одержати" (Декомб, 2013, с. 87).

Те ж саме у В. Декомба відбувається і з визначенням поняття індивід, де його "емпіричне розуміння" відокремлюється від "нормативного".

Насправді, людину дійсно можна ідентифікувати за формальними ознаками (за віком, статтю, національністю, професією, ім'ям, адресою проживання тощо), проте, індивідуальність, індивідуальне життя, внутрішній духовний світ, пов'язаний з процесом втілення "генетичного образу" ідентифікації особистості, у даному випадку неначе "залишається за кадром". В реальності людина, наприклад, може формально називатися і, навіть, особисто вважати себе українцем, французом, англійцем, але, по суті, і не бути причетною до історичної долі своїх народів, не переживати і не співпереживати з приводу примх цієї долі.

Погляд на ідентичність, як на феномен, що розвивається протягом усього життя людини, домінував і в концепціях послідовників Е. Еріксона, таких як Дж. Марсія, А. Ватерман, Д. Маттесон, Дж. Колеман та ін. А екзистенціальний підхід у розумінні феномена ідентичності, або ж виокремлення специфіки "відчуження тотожності" індивіда і із своїм "Я", і із зовнішньою реальністю, були надалі продемонстровані й Е. Фроммом, який також зазначив і те, що у різні історичні періоди процес індивідуалізації особистості й відчуження нею своєї автентичності, цілісності й тотожності з зовнішньою реальністю не були однаковими.

У певний історичний період людська істота спочатку, наприклад, відчувала свою нерозривну єдність з природним середовищем як певну домінуючу власного існування, ідентифікувала себе з цим середовищем, а, згодом, і з племенем, родом, магічними обрядами, первісною релігією тощо. Й відчуття ідентичності з ними надавало їй впевненості у житті, захищаючи від самотності й сумнівів.

В процесі історичного розвитку індивідуалізації відчуження та відчуття ідентичності поступово змінювалося, ускладнювалося у зв'язку із змінами та ускладненням самої реальності: "Я – це ми" або "Я – це Всесвіт", як головна формула тотожності первісної людини зі світом, поступилися місцем відчуженням ототожнення свого "Я" з соціальною роллю, соціальним призначенням; згодом, з ускладненням соціальної реальності, стало почасти незрозуміло скільки подібних ролей може бути в житті людини, й чи є ототожнення з ними визначальним фактором набуття людиною ідентичності взагалі.

Потрапляння людини в ситуацію відчуження від соціального світу, створеного нею самою, перетворення її на об'єкт використання іншими людьми в процесі здобування та накопичення капіталу, домінантне спрямування її життя на володіння, привласнення, на об'єктність як уособлення власності, викликало й складні зміни в екзистенціальному підґрунті самовідчуження та світорозуміння людини, відчуження її тотожності з реальністю втратило свою безпосередність, і також почало формуватися через сприйняття певних об'єктів як уособлення її власності. Цей об'єкт, як світ речей, як світ соціальних відносин, у певних ситуаціях почав пригнічувати індивідуальність, а потім й нівелювати її. Зрештою, корпоративний устрій

й призвів до тієї ситуації, у якій люди перетворилися на "безликі інструменти, почуття ідентичності яких засновується на їхній участі у діяльності корпорації або інших гігантських організацій..." (Фромм, 1990, 153-154). До ситуації, у якій "немає автентичної особистості"... і де, на думку Е. Фромма, "не може бути і почуття ідентичності" (Фромм, 1990, с. 153-154).

Ця "історична трансформація" "генетичної основи" феномену людської ідентичності у свій час була точно підмічена й Е. Еріксоном, який відзначав, що "...рай, звичайно, багато разів підпадав під утопічне переосмислення з моменту відторгнення людини від єдності всесвіту – відторгнення, яке назавжди прив'язало людську ідентичність до способу виробництва, спільної праці, а також до технологічної і соціальної гордині" (Еріксон, 1996, с. 49).

І дійсним є те, що власне історію розвитку людства, людської культури з огляду на її антроповимірні та соціо-екзистенційні аспекти подеколи й уявляли як поступовий відхід від загально-домінуючої ідеї Тотожності, Ідентичності, Єдиного та Всемогутнього Бога, нічим не обмеженої монархії, усезагальності імперій або тоталітаристського державного устрою... І у цьому зв'язку, безумовно, надзвичайно важливим є те, як саме розуміється людська ідентичність й тотожність людського "Я" із її внутрішнім єством, або реальностями зовнішнього світу: або як певна тотальність, або ж як певна цілісність і неподільність...

Забігаючи наперед, зазначимо, що й деякі постмодерністи сприйняли феномен ідентичності у ракурсі тотальності, усіяко заперечуючи її як певний наратив, або ж віджили, застаріле і таке, що не має сенсу у новітній реальності поняття... Що ж стосується цілісності, то людська істота завжди мала і має потребу у її відновленні, якщо така цілісність є необхідною умовою її особистісного існування.

(продовження у наступному номері)

Література

- Абушенко, В. Л. (1998), "Идентичность", *Новейший философский словарь*, Сост. Грицанов, А. А., Минск, Електронний ресурс. Режим доступу (25.01.2021): <http://ponjatija.ru/node/7322>
- Бистрицький, Є. (2017), "Ідентичність і межі філософії Модерну", *Філософська думка*, № 4, с. 13-28.
- Верлока, В. Е. (2006), *Ідентичність особистості: етико-філософський аналіз*, автореф. дис... канд. філос. н., Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, Київ, 20 с., Електронний ресурс. Режим доступу (25.01.2021): http://e-cat.scilib.chnu.edu.ua/cgi/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=S&I21DBN=AREF&P21DBN=AREF&S21FMT=fullweb&S21ALL=%3C.%3ES%3D%D0%95%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%3C.%3E&Z21ID=&S21SRW=AVHEAD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=5&S21CNR=10
- Декомб, Венсан (2013), "Як порушувати проблеми колективної ідентичності?", *Філософська думка*, № 4.
- Лісовий, В. "Ідентичність, ідентифікація", Електронний ресурс. Режим доступу (25.01.2021): <https://studfiles.net/preview/5129867/page:35/>
- Омелаєнко, Г. Д. (2008), *Екзистенціальна психологія як феномен постекзистенціалістського мислення*, автореф. ... дис. канд. філософ. н., Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, 18 с.
- Фромм, Э. (1990), *Бегство от свободы*, Москва.
- Фуко, М. (1994), *Слова и вещи. Археология гуманитарных наук*. Пер. с фр. В. П. Визгина, Н.С. Автономовой. Вступительная статья Н. С. Автономовой, А- cad, СПб, 405 с.

- Хамнаева, А. Ю. (2007), *Идентичность как социально-философская проблема*, дис. ...канд. филос. наук, Восточно-сибирский государственный технологический университет, Улан-Удэ, 2007, 206 с.
- Эрикссон, Э. (1996), *Детство и общество*. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ, Ленато, АСТ, Фонд "Университетская книга", СПб, 592 с.
- Эрикссон, Э. (1996), *Идентичность: юность и кризис*, Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. Толстых А. В., Издательская группа "Прогресс", Москва, 344 с.

References

- Abushenko, V. (1998), "Identity" ["Identichnost"], *The latest philosophical dictionary*. Comp. Gritsanov, A.A. Minsk. viewed 25 January 2021, available at: (25.01.2021): <http://ponjatija.ru/node/7322> [in Russian]
- Bystrytsky, Ye. (2017), "Identity and Limits of Modern Philosophy" ["Identy`chnist` i mezhi filosofiyi Modernu"], *Philosophical Thought*, No. 4, pp. 13-28. [in Ukrainian]
- Verloka, V. (2006), *Personality identity: ethical and philosophical analysis [Identy`chnist` osoby` stosti: ety`ko-filosofs`ky`j analiz]*, Author's thesis, G. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 20 p., viewed 25 January 2021, available at: (25.01.2021): http://e-cat.scilib.chnu.edu.ua/cgi/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=S&I21DBN=AREF&P21DBN=AREF&S21FMT=fullwebr&S21ALL=%3C.%3ES%3D%D0%95%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%3C.%3E&Z21ID=&S21SRW=AVHEAD&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=5&S21CNR=10 [in Ukrainian]
- Descombes, V. (2013), "How to raise the problems of collective identity?" ["Yak porushuvaty` problemy` kolekty`vnoyi identy`chnosti?"], *Philosophical Thought*, No. 4, pp. 81-96. [in Ukrainian]
- Lisovyi, V. "Identity, identification" ["Identy`chnist`, identy`fikaciya"], viewed 25 January 2021, available at: <https://studfiles.net/preview/5129867/page:35/> [in Ukrainian]
- Omelayenko, H. (2008), *Existential psychology as a phenomenon of post-existentialist thinking [Ekzy`stencial`na psy`xologiya yak fenomen postekzy`stencialists`kogo my`slennya]*, Author's thesis, G. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 18 p. [in Ukrainian]
- Fromm, E. (1990), *Escape from Freedom [Begstvo ot svobody]* [trans. from English ... P. Gurevich], Progress, Moscow, 271 p.
- Foucault, M. (1994), *Words and Things. Archeology of the Humanities [Slova i veshchi. Arkheologiya gumanitarnykh nauk]* [trans. from French V. Vizgin, N. Autonomova. Introductory article by N. Autonomova], A-cad, St. Petersburg., 405 p.
- Khamnaeva, A. (2007), *Identity as a socio-philosophical problem [Identichnost' kak sotsial'no-filosofskaya problema]*, dissertation, East Siberian State Technological University, Ulan-Ude, 206 p.
- Erickson, E. (1996), *Childhood and Society [Detstvo i obshchestvo]* [Ed. 2nd, rev. and add. / trans. from English], Lenato, AST, University Book Foundation, St. Petersburg, 592 p.
- Erickson, E. (1996), *Identity: Youth and Crisis [Identichnost': yunost' i krizis]* [Trans. from English / General ed. and foreword by Tolstykh A.], Publishing group "Progress", Moscow, 344 p